

OLIV TA'LIM TIZIMIDA SIFAT MENEJMENTINI JORIY QILISHNI TAKOMILASHTIRISH

Bolliyev Shamsiddin Tursunmamatovich

O'zbekiston Respublikasi vazirlar mahkamasi
huzuridagi biznes va tadbirkorlik oliy maktabi
Biznesni boshqarish ta'lim yo'nalishi magistranti

e-mail: aslshams@bk.ru

+99899-335-15-51

ANNOTATSIYA

Bugungi kunda oliy o'quv yurtlaridagi sifat menejmenti tizimining tuzilishi va mazmunini aniqlash va uni ta'minlash bilan bog'liq qarorlarni qabul qilishga ta'sir qiluvchi yana bir muhim omil bu muammoning global tabiati va uni hal qilish yondashuvlaridagi dunyodagi umumiy tendensiyalardir. Shu jihatdan, ushbu maqolada oliygohlarda ta'lim sifati menejmenti tizimini rivojlantirish to'g'risida fikr yuritilgan. Muallif tomonidan bir qator davlatlardagi ta'lim tizimi tahlil qilingan. Turli mamlakatlarda oliy ta'limni baholash tizimini qiyosiy ko'rib chiqish shuni ko'rsatadiki, oliy ta'lim muassasalari faoliyatini qanday asosda baholashga turlicha yondashuvlar mavjud. Xorijiy tajribani tahlil qilish ta'lim tashkilotlarida sifat menejmenti uchun zarur bo'lgan bir qator asosiy tamoyillarni shakllantirish imkonini berdi.

Kalit so'zlar: ta'lim sifati, ta'lim raqobatbardoshligi, universitet raqobatbardoshligi, ta'lim sifati baholash, ta'lim sifat menejmenti tizimi, ta'lim sifat menejmenti dolzarbligi, sifat menejmenti, xorijiy tajriba.

ABSTRACT

Today, another important factor affecting decision-making related to determining the structure and content of the quality management system in higher education institutions and its maintenance is the global nature of the problem and the general trends in the world in approaches to solving it. In this regard, this article discusses the development of the education quality management system in universities. The author analyzed the education system in a number of countries. A comparative review of the higher education evaluation system in different countries shows that there are different approaches to evaluating the activities of higher education institutions. The analysis of foreign experience made it possible to form a number of basic principles necessary for quality management in educational organizations.

Key words: quality of education, competitiveness of education, university competitiveness, assessment of quality of education, quality management system of

education, relevance of quality management of education, quality management, foreign experience.

АННОТАЦИЯ

На сегодняшний день еще одним важным фактором, влияющим на принятие решений, связанных с определением структуры и содержания системы менеджмента качества в высших учебных заведениях и ее обеспечением, является глобальный характер проблемы и общие тенденции в подходах к ее решению в мире. В связи с этим в данной статье рассматривается развитие системы управления качеством образования в вузах. Автор проанализировал систему образования в ряде стран. Сравнительный обзор системы оценки высшего образования в разных странах показывает, что существуют разные подходы к оценке деятельности высших учебных заведений. Анализ зарубежного опыта позволил сформировать ряд основных принципов, необходимых для управления качеством в образовательных организациях.

Ключевые слова: *качество образования, конкурентоспособность образования, конкурентоспособность вуза, оценка качества образования, система управления качеством образования, актуальность управления качеством образования, управление качеством, зарубежный опыт.*

KIRISH

Ma'lumki, XXI asr oliy ta'limi bir qator xususiyatlari bilan ajralib turadi va ta'lim mazmuni va tashkil etilishida muayyan o'zgarishlarni talab qiladi. Oliy ta'lim tizimidagi o'zgarishlarni rag'batlantiruvchi ob'ektiv mavjud omillardan biri bu tez sur'atlar bilan o'sib borayotgan axborot oqimidir. Zamonaviy postindustriya jamiyati doimiy o'zgarib turadigan turmush sharoitlariga tezda moslasha oladigan fuqaro va mutaxassislariga manfaatdordir. Bunday sharoitda ta'lim yoshlarni umr bo'yi bilim olishga o'rgatish, ularga har qanday sohada bilim olish uslubiyotini o'rgatishga qaratilgan bo'lishi kerak. Oliy o'quv yurtlari faoliyatida kuzatilayotgan o'zgarishlar turlicha bo'lishi mumkin, jumladan, ta'limning yangi texnologiyalari, o'qitish usullari, o'quv jarayonini tashkil etish, boshqarish va texnikaviy xizmat ko'rsatishni qo'llab-quvvatlash, bular esa, oliy o'quv yurtlari boshqaruv tizimidan yuqori moslashuvchanlik va harakatchanlikni talab qiladi. Respublikamizda ham ta'lim sifatini oshirish, uning imkoniyatlarini kengaytirish bilan birga, davlat ta'lim siyosatining muhim ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Bugungi kunda oliy o'quv yurtlaridagi sifat menejmenti tizimining tuzilishi va mazmunini aniqlash va uni ta'minlash bilan bog'liq qarorlarni qabul qilishiga ta'sir qiluvchi yana bir muhim omil bu muammoning global tabiati va uni hal qilish

yondashuvlaridagi dunyodagi umumiy tendensiyalardir. 2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi ham ta'lim tizimini jahon standartlariga javob beradigan darajaga olib chiqishni nazarda tutadi¹. Ushbu muammoni hal qilish ta'lim sifatini baholash va boshqarish tizimlarini yaratish bo'yicha xorijiy tajribani batafsil o'rganish va tahlil qilishni talab qiladi, bu esa o'zaro tan olingan baholash tizimlarini joriy etish orqali taqqoslanadigan ta'lim sifatiga erishish orqali Respublikamizni yagona Yevropa ta'lim makoniga yaqinlashtirish va birlashtirish imkoniyatini beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Adabiyotlarni ko'rib chiqish shuni ko'rsatdiki, oliy o'quv yurtlariga nisbatan joylashishni aniqlash maqsadli auditoriya (abituriyentlar, ish beruvchilar, hokimiyat va boshqalar) nazarida oliy ta'lim muassasasining jozibadorligini oshirishga imkon beradigan raqobatdosh ustunliklarni aniqlashni o'z ichiga oladi².

Shu bilan birga, oliy ta'lim muassasasining joylashuvi ikki yo'nalishda - tashqi va ichki yo'nalishda amalga oshirilishi mumkin. Tashqi ta'lim muassasaning ta'lim xizmatlari bozorida, ta'lim makonida mavqeini aniqlashni o'z ichiga oladi. Ichki joylashish oliy ta'lim muassasasi ichidagi aloqa tizimi, ichki marketing va tashkiliy qo'llab-quvvatlash bilan belgilanadi. Joylashuv natijasida oliy ta'lim muassasalari o'zlarining kuchli tomonlarini, ustuvor faoliyatlarini aniqlaydilar va ularni rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqadilar.

Oliy ta'lim muassasasini rivojlantirish strategiyasi – bu "tashkilot samaradorligini ta'minlaydigan barcha qonuniyatlarni, tashqi va ichki sharoitlarni, maqsad va vazifalarni har tomonlama o'rganishga asoslangan tizimli harakatlar va ularni amalda amalga oshirishning keng qamrovli, uzoq muddatli rejasi"³.

Yuqoridagi tahlillarga asosan shuni aytish mumkinki, oliy ta'lim muassasalarida turli xil rivojlanish strategiyalari yoki ularning kombinatsiyalaridan foydalanish mumkin. Oliy ta'limni muassasalarini rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqishda ta'lim va bozor munosabatlarining maqbul kombinatsiyasini hisobga olish kerak. Zamon bilan hamnafas bo'lishga intilayotgan OTM o'z oldiga ulkan maqsadlarni qo'yishi va ularni izchil amalga oshirishi, shu bilan birga, fan va texnika taraqqiyoti darajasiga mos keladigan zamonaviy moddiy-texnika bazasini hamda talabalarning

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning "2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. – Toshkent, 2022 (Decree of the President of the Republic of Uzbekistan Sh.M. Mirziyoev "On the development strategy of the new Uzbekistan for 2022-2026". - Tashkent, 2022).

² Барбер М., Доннелли К., Ризви С. Накануне схода лавины. Высшее образование и грядущая революция // Вопросы образования. 2013. № 3. С. 152-236.

³ Прохоров А.В. Современная практика брендинга российских университетов // Альманах теоретических и прикладных исследований рекламы. 2015. № 2 (10).

ilg'or yo'nalishdagi qobiliyatini rivojlantirish uchun maqbul shart-sharoitlarni yaratishi zarur.

Maqolada analiz, sintez, analogiya, umumlashtirish kabi umumiy ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanilgan hamda oliy o'quv yurtlariga nisbatan tashkilotlarning rivojlanish strategiyalarining mavjud tasniflarini qo'llash imkoniyatlarini baholangan.

Oliy ta'lim muassasasini rivojlantirish strategiyasining uslubiy asoslarini tahlil qilish usullari, OTM rivojlantirish strategiyasini tashkil etish bo'yicha ishchi dasturlar va qo'llanmalar, zamonaviy veb-vositalardan OTMni rivojlantirish samaradorligini oshirish vositalaridan biri sifatida foydalanish bo'yicha pedagogik tajribani umumlashtirish, ushbu tadqiqot muammosi bo'yicha o'qituvchilar bilan suhbatlar usullari ham qo'llanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ta'lim sifatini tahlil qilishda sifat nazoratining bir qator usullaridan foydalanish mumkin. Amaliyotda sifat nazorati usullari ishlab chiqarishga tatbiq etilgan bo'lib, ta'lim jarayonida ushbu usullar kamdan-kam hollarda qo'llaniladi. Ishlab chiqarish korxonalariga tatbiq etilgan sifat nazorati usullaridan ta'lim tizimida foydalanish masalalari quyida ko'rib chiqiladi.

Sifat nazoratining mashhur usullaridan biri Isikava usulidir. Isikava diagrammasi 5M ga asoslanadi. 5M quyidagicha tavsiflanadi:

1. Man (inson) – inson omili bilan bog'liq omillar.
2. Machines (jihazlar) – mashina va jihozlar bilan bog'liq omillar.
3. Materials (materiallar) – materiallar bilan bog'liq omillar.
4. Methods (usullar) – jarayonlarni tashkil qilish usullari.
5. Measurements (o'lchovlar) – o'lchov bilan bog'liq omillar.

Yuqoridagi 5 ta omil Isikava chizmasining asosi bo'lib, oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatiga ta'sir qilayotgan omillar chizmasini Isikava usulida ko'rsatish mumkin⁴.

Isikava sxemasidan ko'rinadiki, 5 ta sabab bo'yicha ta'lim sifatiga eng ko'p ta'sir etuvchi omillardan biri inson omili bo'lib, u ta'lim sifatiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi. Qolgan omillar inson omili vositasida ta'lim jarayonlari sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Qolgan omillar ichida usullar ham ta'lim sifatiga tashkillash jihatidan sezilarli darajada ta'sir etadi.

Ta'lim sifatiga salbiy ta'sir etayotgan ushbu muammolarni bartaraf etish aniq mexanizmga asoslangan bo'lishi lozim. Sifat menejmenti tizimida bunday mexanizmlaridan biri Dyoming sikli va sifat halqasi hisoblanadi.

⁴ Дресвянников В.А. Построения системы управления знаниями на предприятии. – М.: «КНОРУС», 2006.

Sifatni boshqarishda ishni rejalash, bajarish, nazorat ishlarini ilmiy asosda ko‘rib chiqishda amerikalik olim Edvard Dyomingning hissasi katta bo‘lib, u PDCA (PlanDo-Check-Act – rejalashtirish-bajarishtekshirish-tuzatish) nazorat sikli (Dyoming sikli)ni keltirib o‘tgan.

PDCA sikli Dyomingning g‘oyasi bo‘lgani sababli, bu sikl Dyoming sikli deb ham ataladi. Sifatni oshirishning asosiy usuli PDCA nazorat sikli hisoblanib, quyidagilardan iborat:

- P(Plan) – ishning rejasini tuzish;
- D(Do) – ishni reja asosida bajarish;
- S(Sheck) – olingan natijalarni rejalashtirilgan ishlarga to‘g‘ri kelishini tekshirish;
- A(Action) – rejalashtirilgan ko‘rsatkichlarga nisbatan olingan natijalar o‘zgarib ketgan holatda choralar ko‘rish, ta’sirni boshqarish.

Dyoming sikli muassasadagi har qanday bajariladigan ishning poydevori hisoblanadi. Bu nazorat sikli har bir xodim yoki jamoa ishida yutuqlarning asosi bo‘la oladi. PDCA siklini amalda qo‘llash uchun muassasa xodimlari uni o‘zlarining darajalarida o‘rganishlari kerak bo‘ladi⁵.

Shunday ekan, sifatni boshqarish jarayonlari tizimligini ta’minlash va boshqaruv samaradorligini oshirish maqsadida Dyoming sikli va sifat halqasini birgalikda sifatni boshqarish tadbirlarida qo‘llash mumkin bo‘ladi.

Bu yetishib chiqayotgan kadrlar raqobatbardoshligini ta’minlashda o‘z samarasini beradi. Bu ikki usul asosida jadval tuzib, uni matritsa ko‘rinishiga keltirish mumkin. Ushbu matritsa mutaxassislikning alohida turi uchun sifat boshqaruvining majmuaviy ko‘rinishini tashkil etadi.

Sifat menejmentining yuqoridagi yo‘nalishlaridan birini tanlashda ta’lim muassasasining quyidagi sharoitlari e’tiborga olinishi lozim:

- sifat menejmentining tashkil etilganlik darajasi;
- kadrlar ta’minoti;
- ta’lim jarayonining holati;
- o‘quv jarayonining hujjatlar bilan ta’minlanganlik darajasi;
- moliyaviy ta’minotning mavjudligi va sh.k.

Ta’lim sifatini yanada oshirish uchun quyidagi yo‘nalishlarga ahamiyat berish zarur:

- o‘quv auditoriyalarini zamonaviy o‘qitish jihozlari bilan to‘liq ta’minlashga erishish;

⁵ Гаффорова Е.Б. Создание системы менеджмента качества в вузе // Методы менеджмента качества. – 2012. – №12 (Gafforova E.B. Creation of a quality management system at a university // Methods of quality management. - 2019. - No. 12.).

- elektron kutubxonadagi o‘rinlar sonini ko‘paytirish;
- talabalarning mustaqil ta‘lim olishlari uchun uslubiy ko‘rsatmalar va auditoriyadan tashqari vaqtlarini samarali o‘tkazishga erishish;
- darslarning to‘liq yangi pedagogik texnologiyalar va texnikaviy jihozlar asosida o‘tilishini ta‘minlash.

Ta‘limga sifat menejmentini tatbiq etish natijasida quyidagi samaralarga erishish mumkin:

- o‘quv jarayonidagi boshqaruv tuzilmasi modernizatsiyalashgan ko‘rinishga yaqinlashadi;
- o‘quv jarayonida yuritiladigan hujjatlar soddalashadi va optimallasadi;
- yetishtirilayotgan kadrlar o‘rtasida sog‘lom raqobat muhiti takomillashadi;
- yetishtirilayotgan kadrlarning jahon miqyosidagi raqobatbardoshligi ortadi;
- ishlab chiqarish va ta‘lim o‘rtasidagi integratsiya kuchayadi;
- ilmiy tadqiqot natijalarining samaradorligi ortadi⁶.

Ta‘lim sifatini ta‘minlashga yondashuvni qayta ko‘rib chiqib, ta‘lim muassasalari o‘z tashkilotlarida sifat menejmenti tizimini ishlab chiqib, joriy qilmoqdalar, ya‘ni ISO 9001 xalqaro standarti asosida sifat menejmenti tizimini yaratishni ta‘minlaydilar⁷.

Ta‘lim sohasida SMTni joriy etish quyidagi maqsadlarga ega:

1. Ta‘lim muassasasi ichida: talabalarning yutuqlarini oshirish; o‘quv yurtini boshqarish tizimini qayta tashkil etish, o‘quv dasturiga yangi mutaxassisliklar va ixtisosliklarni kiritish; qulay o‘quv sharoitlarini yaratish uchun o‘quv muassasasi infratuzilmasini rivojlantirish; yangi ta‘lim texnologiyalarini joriy etish; professoro‘qituvchilar malakasini oshirish darajasini oshirish; o‘quv jarayonini optimallashtirish – resurslardan maksimal samaradorlik bilan oqilona foydalanish.

2. Ta‘lim muassasasidan tashqarida: o‘z profilidagi ta‘lim muassasalari o‘rtasida raqobatbardoshlikni oshirish; bir tomondan iste‘molchi – abituriyentlar bozorini va boshqa tomondan yosh mutaxassislarga muhtoj bo‘lgan ish beruvchilar tashkilotlarini kengaytirish; oliy o‘quv yurti obro‘sinini oshirish; mutaxassislarning bozor sharoitlariga doimiy e‘tibor qaratish⁸.

Rossiyada oliy ta‘lim sifatini boshqarish uch darajada amalga oshiriladi: strategik, taktik va operatsion. Strategik daraja – oliy o‘quv yurtlarida ta‘lim sifatini

⁶ Воронкова О.В. Трансформация системы образования в условиях глобализации // Глобальный научный потенциал. 2016. № 5 (62). С. 5-7.

⁷ Соломахо В.Л., Серенков П.С. Нормирование качества в системе международных стандартов. Источник: Управление качеством образования: теория и практика / под ред. А.И. Жука, Н.Н. Кошель. – Минск : Зорны верасень, 2018. – С. 91 – 117

⁸ Alikarieva A‘loxon. “Oliy o‘quv yurtlarida ta‘lim sifati menejmenti tizimini rivojlantirishda xorij tajribasi”, №4 | 2022.

davlat darajasida boshqarish, bu ta'limdagi me'yoriy-huquqiy bazani takomillashtirishni, xususan, federal davlat ta'lim standartlari va ta'limni rivojlantirish konsepsiyalarini, shuningdek, oliy ta'limni rivojlantirishning mintaqaviy maqsadli dasturlarini joriy etishni o'z ichiga oladi. Rossiya Federatsiyasida ta'lim sifatini boshqarishning strategik darajasida ta'lim siyosati tartibga solinadi va butun jamiyat va har bir shaxsning dolzarb ehtiyojlarini hisobga olgan holda ta'limni rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari belgilanadi⁹.

YUNESKO hujjatiga muvofiq, oliy ta'lim sifatiga eng katta ta'sir ko'rsatadigan ta'lim faoliyatining uchta jihati mavjud. Birinchidan – oliy o'quv yurtlari professoro'qituvchilari va ilmiy xodimlarining yuqori akademik malakasi bilan kafolatlangan xodimlarning sifati hamda ta'lim berish va tadqiqotlarning integratsiyasi, ularning ijtimoiy talabga muvofiqligi bilan ta'minlangan ta'lim dasturlarining sifatidir. Ikkinchidan – ommaviy oliy ta'lim haqiqatga aylangan sharoitda, faqat ta'lim dasturlarini diversifikatsiya qilish, o'rta va oliy ta'lim o'rtasida mavjud bo'lgan turli tafovutlarni bartaraf etish hamda yoshlarni ta'lim va kasbiy yo'naltirish va rag'batlantirish mexanizmlarining rolini oshirishdir. Va, nihoyat, uchinchidan – oliy o'quv yurtlarining infratuzilmasi va "jismoniy ta'lim muhiti" sifati, ular faoliyatining "barcha shartlari" ni, shu jumladan, kompyuter tarmoqlari va zamonaviy kutubxonalarni qamrab oladi¹⁰.

XULOSA

Shunday qilib, zamonaviy ta'lim boshqa tovarlar va xizmatlar kabi bozor munosabatlarining bir xil ob'ekti bo'lib, alohida ta'lim muassasalari va umuman ta'lim tizimi o'z xizmatlari sifatini oshirish, zamonaviy sifat menejmenti tizimini yaratish va joriy etish orqali ularning raqobatbardoshligini qanday oshirishi, jamiyatimiz kelajagiga bog'liq. Ta'lim, fan va ishlab chiqarishni muvaffaqiyatli integratsiyalashuvi, ta'lim sifatini oshirish pirovard natijada mamlakatimiz iqtisodiyotini modernizatsiya qilish tezligi va chuqurligini belgilaydi.

Ta'lim sifatini boshqarish tizimining asosiy bo'g'ini ta'lim muassasasi hisoblanadi. Biroq, xorijiy tajriba shuni ko'rsatadiki, uni yaratish bir vaqtning o'zida ikkita pozitsiyani amalga oshirishni talab qiladi: "yuqoridan pastga" va "pastdan yuqoriga". "Yuqoridan" davlat darajasida ta'lim sifati mafkurasi yaratilmoqda, qo'llab-quvvatlash tizimi qurilmoqda, sifatning o'zi esa "pastdan" – ta'lim

⁹ Гаффорова Е.Б. Создание системы менеджмента качества в вузе // Методы менеджмента качества. – 2019. – №12 (Gafforova E.B. Creation of a quality management system at a university // Methods of quality management. - 2019. - No. 12.).

¹⁰ Макинтайр Питер. Институциональная проверка агентством по обеспечению качества. Источник: Обеспечение качества высшего образования: европейский и белорусский опыт: Сб. науч. ст. / Под ред. Е.А. Ровба и др. Гродно, 2017. – С. 43-46

muassasalari darajasida shakllantirilmogda. Yuqoridan ta'lim sifatini boshqarish uchun shart-sharoitlarni ta'minlash tizimini – me'yoriy-huquqiy bazani, o'quv-uslubiy asosni, tashkiliy tuzilmalarni, kadrlar tayyorlashni, texnologiya va usullarni ishlab chiqishni, axborot bilan ta'minlashni va boshqalarni yaratish kerak. Bu sifat menejmentini har bir oliy o'quv yurti va har bir professor-o'qituvchining mas'uliyatiga aylantirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning "2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. – Toshkent, 2022 (Decree of the President of the Republic of Uzbekistan Sh.M. Mirziyoev "On the development strategy of the new Uzbekistan for 2022-2026". - Tashkent, 2022).
2. Барбер М., Доннелли К., Ризви С. Накануне схода лавины. Высшее образование и грядущая революция // Вопросы образования. 2013. № 3. С. 152-236.
3. Прохоров А.В. Современная практика брендинга российских университетов // Альманах теоретических и прикладных исследований рекламы. 2015. № 2 (10).
4. Дресвянников В.А. Построения системы управления знаниями на предприятии. – М.: «КНОРУС», 2006.
5. Гаффорова Е.Б. Создание системы менеджмента качества в вузе // Методы менеджмента качества. – 2012. – №12 (Gafforova E.B. Creation of a quality management system at a university // Methods of quality management. - 2019. - No. 12.).
6. Воронкова О.В. Трансформация системы образования в условиях глобализации // Глобальный научный потенциал. 2016. № 5 (62). С. 5-7.
7. Соломахо В.Л., Серенков П.С. Нормирование качества в системе международных стандартов. Источник: Управление качеством образования: теория и практика / под ред. А.И. Жука, Н.Н. Кошель. – Минск : Зорны верасень, 2018. – С. 91 – 117
8. Alikarieva A'loxon. "Oliy o'quv yurtlarida ta'lim sifati menejmenti tizimini rivojlantirishda xorij tajribasi", №4 | 2022.
9. Гаффорова Е.Б. Создание системы менеджмента качества в вузе // Методы менеджмента качества. – 2019. – №12 (Gafforova E.B. Creation of a quality management system at a university // Methods of quality management. - 2012. - No. 12.).

10. Макинтайр Питер. Институциональная проверка агентством по обеспечению качества. Источник: Обеспечение качества высшего образования: европейский и белорусский опыт: Сб. науч. ст. / Под ред. Е.А. Ровба и др. Гродно, 2017. – С. 43-46.

11. www.ziyonet.uz

12. www.aim.uz

13. www.unlibrary.ru

14. www.buxdu.uz